

Проф. Д-р Дмитро Чижевський

**Антична література в старій
Україні *)**

**Мюнхен
1956**

Антична література в старій Україні *)

1.

Питання про впливи античності у старій Україні дуже цікаве і важливе для характеристики духового життя наших прабатьків, але майже зовсім необроблене. Немає синтетичних праць на цю тему, та немає й аналізів окремих творів, навіть таких, що подають силу античного матеріалу. Навіть і впливи старої християнської літератури (що до 5 віку мусимо її вважати теж складовою частиною античної культури) не досліджені з достатньою повнотою. Чогось подібного до детальних аналізів творів польської літератури проф. Т. Сінкo треба було б чекати і для літератури української. Я дозволю собі зупинитись тут лише на кількох окремих питаннях і надіюсь, що ці замітки покажуть потребу дальших праць у цьому напрямі.

Як відомо, на Україну зараз по християнізації прийшла деяка література із Болгарії та від західних слов'ян¹⁾. А за кілька десятиліть, зокрема при Ярославі Мудрому, постали численні переклади візантійської літератури, зроблені вже в Києві або за київським замовленням в Царгороді. Існування цих численних, почасти дуже обсяжних перекладів, до яких треба віднести такі твори, як «Історію жидівських війн» Йосифа Флавія та хроніку Амартола (власне — Гамартола), показує, що існували на Україні люди, що добре володіли грецькою мовою. До них, як це доведено²⁾, на-

*) Виклад, прочитаний на засіданні Секції античної історії Української Вільної Академії в Сполучених Штатах Півн. Америки 13. березня 1955 року.

¹⁾ Див. вказівки на літературу питань, що лише побіжно зачеплені тут, мою «Історію української літератури», Нью-Йорк, 1955, зокрема про перекладену літературу Еккурс I (стор. 42—67).

²⁾ Василь Віноградов, в Збірнику «В пам'ять столетия Московской Духовной Академии», Москва, 1915, том II.

лежав в 12. в. такий блискучий письменник як Кирило Турівський, або (в 12 або на початку 13 в.) невідомий нам перекладач «Бджоли». Добре володіти грецькою мовою мусіли й усі ті «секретарі» численних грецьких ієрархів на Україні, що мали завданням, напр., перекладити грецькі писання митрополитів та єпископів на слов'янську мову: згадаємо хоч би такий цікавий твір, як «Послання» митр. Нікіфора кн. Володимирові Мономаху, для перекладу якого треба було знати не лише поточну грецьку мову, а й основи філософічної термінології (див. далі).

Численні приклади блискучих перекладів або переробок грецьких творів ще не освітлені дослідженням. Наведу лише приклади: немає дослідження перекладу «Бджоли», слов'янська мова якого взірцева, помилок небагато, передано тексти не невільницьки-літерально, а з узглядненням деталей змісту, дотепів, іноді навіть ритмічної будови. Щоправда, знайти джерело перекладу або наслідування не завше легко. Так, за грецьким джерелом цікавого оповідання Кирила Турівського про «Сліпця та Хромця» без успіху шукали М. Сухомлинов, М. Петров, Є. Голубінський та І. Франко. Єдина старша паралель знаходилася в... Талмуді, з чого роблено висновок, що Кирило запозичив сюжет оповідання з жидівських джерел. Але дослідникам залишився невідомий грецький текст оповідання про сліпця та хромця: цей грецький текст знаходимо в Епіфанія Кипрського, автора, що був на Україні відомий ще в 11 в. (додатки з його творів до «Кормчої») і якого Кирило міг читати в оригіналі. Але Епіфаній посилається, передаючи це оповідання, на страчений тепер апокриф: апокрифічну «Книгу Езекиїля», що її міг знати Кирило; а, можливо, що існував навіть її слов'янський переклад. На існування апокрифічної книги Езекиїля вказав уперше Т. Цан 1899 р., детальніше зупинився на ній видавець творів Епіфанія Карл Голль, але навіть такому знавцеві закордонної наукової літератури, як Франко ці праці залишилися невідомі, і для оповідання Кирила Турівського дослідники до останніх часів знаходили лише малоюмовірне жидівське джерело³⁾.

Іноді до пізнання доброго знайомства староукраїнських авторів з античною літературою ведуть нас навіть дрібниці. Так, в староукраїнській та пізнішій московській літературі маємо для слова «океан» подивугідний сквівалент «дишущее море». Фасмер (в етимолог. словнику) витовмачує цей вираз (що його він помилково прикладає до Ледового океану), як уявлення про «дихання моря» на основі того туману, тієї пари, що носить над морем (Ледовим океаном). В дійсності, знаходимо цей вираз вже

³⁾ На грецьке джерело цього оповідання вказую я в замітці, що цитована вище; там також і огляд старшої літератури про грецький апокриф. Див. *Zeitschrift für slavische Philologie*, XXIV (1955), I, стор. 70—72. Деякі нові замітки про «Псевдо-Езекиїля» подає Otto Weinreich в збірнику на пошану Н. Gregoire'a, том II, Брюссель 1953.

в київському перекладі твору Йосифа Флавія, а саме, в приложенні до Атлантичного океану. У Флавія цього виразу немає. Перекладчик вжив його замість грецького *ἄνεμος* оригіналу. Вираз «дихаюче море» в приложенні до океану походить від найбільшого представника «середньої Стої» Посідонія, що вважав «диханням» океану його припливи та відпливи, уявляючи собі океан, як і цілий всесвіт організмом, подібним до людського. Перекладчик Флавія, що вжив цього виразу, був, отже, людина освічена, знайома (не можу сказати, з яких джерел) з грецькою філософією та натурфілософічною термінологією і зумів використати своє знайомство для перекладу гарного, барвистого тексту твору Флавія⁴).

Античні відгуки в перекладеній старохристиянській та візантійській літературі численні: в проповідях Григорія Богослова (зберігся рукопис слов'янського перекладу 11 віку) знайдемо цитати з «Тімея» Платона та «Іліяди» Гомера; такий сутоповчальний твір, як так звана «Ліствиця» (слов'янський переклад 11 віку), в одному місці наслідує «Симпосіон» Платона; цитати з Гомера зустрічаємо в слов'янському перекладі Методія Олімпійського (що його на Україні звали «Методій Патарський»), він саме цитує «Федона» Платона, тощо⁵).

2.

Щоправда, автор «Ліствиці» не згадує Платона, наслідуючи його. Але в різних творах знайдено численні згадки і про Платона, і про античних героїв, історичних та мітичних. В згаданих проповідях Григорія Богослова⁶) згадано, напр., Оріона та Актеона (стор. 21), кентаврів (стор. 24). Розуміється, такі згадки, без пояснень, могли проходити повз увагу староукраїнського читача. Але маємо свідoctва про те, що цей читач утримав у пам'яті ім'я Гомера, як «піснотворця» або «мудреця». Галицько-Волинський літопис (в біографії короля Данила Галицького, під р. 1233) цитує «Гомера»: «О, лєсть зла єсть, якоже Омир пишет». В поемах Гомера такого речення немає, можливо, що воно взяте з псевдогомерівських гимнів. Климові Смолятичу в 12 в. закидали, що він «пише з Гомера, Аристотеля та Платона», — твори Клима загублені і не можемо перевірити, чи дійсно цей «філософ, якого ще не бувало в руській землі», користався цими авторами, чи лише наводив окремі цитати з них з «другої руки».

Але поруч із такими неясними згадками були в перекладній літературі твори, що подавали староукраїнському читачеві певні,

⁴) Див. мою замітку там само, стор. 73—75.

⁵) Див. там само, стор. 72—73. Також мою, вказану в примітці 12 працю.

⁶) Цитую видання А. Буділовича, СПб. 1875.

хоч би й скупі, відомості про античну культуру, історію та духове життя. Так, в розповсюдженому «Златоструї» (є гарний київський рукопис 12 в.) аж 2 проповіді говорять про Платона, одна з них спеціально про правдиві та «ложні» ідеї його філософії⁷⁾. З Болгарії прийшов до нас «Шестоднев» Іоанна Екзарха Болгарського, де зустрінемо твердження, що Платон висловлює ті самі думки, що й святе Письмо. «Шестоднев» висловлює співчуття вірі Платона в безсмертя душі, його монотеїзмові тощо (див. далі § 3).

Найбільше відомостей про античність знаходимо в перекладених хроніках, що були відомі на Україні вже в 11 в. Перекладена в Болгарії Хроніка Малали, що її цитує вже Несторів Літопис, подає в перших чотирьох книгах виклад античної історії, в склад якої входять і мітологія. Детально розповідається, напр., про Титанів, що їх Малала утотожнює з «синами» янголів та «дочок людських» (Буття, 6, 2—4). Подано навіть різні античні витовмачення мітів про Титанів. Ці витовмачення, можливо, для старого читача залишилися незрозумілі. . . Але Малала подає також зміст окремих мітів, що їх цікаві сюжети читач міг сприймати цілком добре: маємо тут оповідання про Данайд, Геркулеса, Едіпа, Мелеагра, Персея, Федру та Гіпполіта, Іо, Європу, Кадма, Мінотавра та Тесея і Аріядну т. д. З римської легендарної та історичної традиції подано оповідання про Ромула та Рема, Тарквінія, Цезаря, Брута, Августа, Клеопатру і т. д. Найбільше місця уділено Троянській війні (імена Пріама, Гектора, Єлени, Енея, Андромахи, Кассандри, Ахілла стали таким чином відомі читачеві). Це все, розуміється, сприймалось не інакше, як збірка новель. Богів грецького Олімпу Малала вважає старими історичними грецькими царями (про це мова буде ще в § 4). Події датовано, паралелізуючи їх з оповіданнями Біблії. З часу грецько-перських війн хронологія має вже реальні підстави. Заміток про античну духову культуру небагато. Згадано Орфея, як «цівницьких гуслів сказителя, премудрого та славного книжника», та навіть наведено уривок із псевдо-орфеївського гимну Аполоніві. Наведена монотеїстична цитата з Софокля і т. п. До античних філософів Малала ставиться негативно, бо вони мовляв, вірили в переселення душ (тут безпідставно згадано поруч Платона Есхіла, Ксенофонта та Арістотеля): «Таковая кощунствоваша (розповідали казки) сии и яже по сихъ»⁸⁾.

Невідомого походження (болгарського чи київського) переклад трактату про «ереси» Епіфанія Кіпрського, що його додавали іноді до «Кормчої». Там коротко згадані «пифагоряни», «ходильниці» (перипатетики), «стоиці», «епикуреї», «разумниці» (гностики) і «платонъці» (або «платоняне»). Про останніх, напр., говорить, що вони ніби Бога і матерію («вещь») і ідеї («видъ») та й весь

⁷⁾ Див. далі § 3.

⁸⁾ Про Малалу, переклад його Хроніки та літературу про неї див. м. о. Історію укр. літератури, стор. 53—54 та покажчик літератури.

світ вважають породженими та «тлінними», вірують в багатьох богів, душу вважають неродженою, безсмертною та «божественною» (що нагадувало св. Письмо — душа «образъ и подобіе» Бсже). Поділюють душу на три «частини»: «словесную» (розумную, гр. λογιστικόν), «яроствную» (пристраствну, гр. θυμοειδής), та «похотную» (стремливу, грецьке ἐπιθυμητικόν) — це виклад психологічної науки Платона, яка, щоправда, була розповсюджена в старій Греції та Візантії і без зв'язку з його іншими філософічними думками. Вірують у переселення душ, метемпсихозу. Вимагають спільности жінок (натяк на «Республіку» Платона⁹⁾).

Вже в Києві перекладено objaзну хроніку Амартола (Гамартола, себто «Многогрішного»). Вона пізніше, як і Малала, входила в склад компілятивних нарисів світової історії, так званих «Хронографів». Антична історія подана досить коротко: згадано грецький політеїзм («боги», як і в Малали — старі царі). Мітологічні дати скупі. Зупиняється Амартол на «Александрові Филиповичу» Македонському та діядохах. Римську історію викладено, починаючи з Цезаря, далі згадано Веспасіяна та Тита (у зв'язку з руїною Єрусалима) та переслідувачів християн: Нерона, Діоклетіяна, і Максиміяна. Але, викладаючи античну історію лише в зв'язку з біблійною та церковною історією, Амартол подає деякі відомості і з духової історії античності: він нерідко із співчуттям цитує Платона (15 разів, головню «Федона» та «Законы»), згадує Аристотеля, як учня Платона та вчителя «Александра Филиповича», зве його «премудрим». Інших філософів згадує побіжно, вважаючи їх помилково усіх сучасниками та відносячи до часів Артаксеркса; це «Софоклій», «Ираклитъ» (Геракліт), Анаксагор, «Пифагоръ», Фукидід, Евріпід, «Ирододъ» (Геродот), «Емпедоклій», Діоген, «Зинонъ» (Зенон), «Ипократъ» (Гіппократ) і «Сократъ», що «умре, прахъ пивъ въ темници». Сократа згадано ще кілька разів (на підставі діалогів Платона та «Меморабілій» Ксенофонта). Деякі моральні анекдоти взято з античних авторів. Згадано інде Плотіна, Демокріта, Плутарха, Прокла, кілька разів зі співчуттям — Філона Олександрійського. Як винахідця поезії, згадано «Оміра» (Гомсра), як законодателів — Солон та Лікурга. З мітології згадано Персея, Кадма, Кекропса, Діоскурів, Фрікса та Геллу, «иппокентаврів» (зокрема Хірона), Асклепія, Оріона (що його утотожено з біблійним Немвродом) та Ираклія (Геракла, що його утотожено з Самсоном), Прометея, «Рома, Рима» (це — Ромул та Рем), Сівіл. Часто згадуються імена богів: Зевс, Афродіта, Діоніс, Арес. Але переклад нерідко незрозумілий: Гомер — винаходець «творчеського» (грец. ποιησις), автор комедій Менандр — «печеньи зижитель»! До того, Амартол, в протилежність до Малали, переповнює свій твір іменами без пояснень. Для візантійців ці імена були здебільша зрозумілі. Але для староукраїнського читача Амартол,

⁹⁾ Див. вказану в примітці 12 до § 3-го мою працю.

що є ніби «енциклопедією» античної культури, давав замало конкретного матеріалу! На 400 сторінках рукопису його твору згадано коло 2.000 імен. Більшість їх не могла притягнути до себе уваги читача, якому ці імена не знайомі з інших джерел. Виїмками були лише імена імператорів—ворогів християнства, ім'я Александра Македонського, Платона, Сократа та деякі окремі думки античності (напр., про те, що боги політеїзму є «обоженими» історичними особами)¹⁰).

Важливим джерелом пізнання античної культури був третій, пізніше (на межі 12 та 13 віків) перекладений твір — «Бджола», збірка цитат, флорилегій, що його склав Максим Ісповідник. Тут сполучено християнську «мудрість» з античною. Матеріал розподілено за темами: «О добродітелі та злоби», «О власті і княженні», «О смерті», «О вірі», «О красоті» тощо. Після небагатьох цитат із св. Письма та отців церкви йдуть античні анекдоти та цитати з античних письменників. Серед імен, що їх зустрічаємо в анекдотах, та серед авторів цитат знайдено численних представників античної філософії та літератури, переважно грецьких. Це: Софокл, Есхіл, Евріпід, Менандр, Теокрит, Геродот, Демостен, Тукидід, Демокрит (помилково — «Демократ»), Пітагор, Ксенофонт, кінік Діоген, Платон, Арістотель, Плутарх, Філон, Епиктет і т. д. Почасти це цитати з творів, що тоді (в 10—11 вв.) були ще приступні, а зараз загублені (так, є цінні цитати з утрачених моральних творів Демокріта). Цитат із світських авторів в окремих розділах в 3-5 разів більше, як цитат із церковної літератури. Зміст цитат переважно моралістичний. Але вибрано тексти досить вільно: є цілком світські, є цитати, що говорять про «лицарську мораль» (деякі оповідання про Александра Македонського, тощо). В розділі «О мудрости»: 6 цитат з св. Письма, 4 — з отців церкви, 37 — з античних письменників, з них 7 анонімних, останні автори: Філон, Діон, Плутарх, Менандр, Сократ, Клітарх, Тімонакс, Солон, Діодор Сіцилійський, Арістід, Арістотель, Пітагор, Гай, Демокрит, Фаворін, Софокл, Геродот; цитати з «Сократа», «Піфагора» і т. п. взято, розуміється, з літератури про них, бо ніяких писаних творів їх не знала і античність. Не переказуватиму дотепних анекдотів «Бджоли» — і вони, як і окремі сентенції, увійшли почасти в пізнішу українську фольклорну та літературну традицію. Напр., сентенція: «Багатий не той, хто багато має, а той, хто не потребує (більше) багатства» — повторюються ще й в Сковороди. «На землю прийшов голим, голим відійду під землю» (як по-мру) — віршик із цією темою є в 17 в. в Івана Величковського. Але для дослідження української традиції «Бжолі» в пізніші віки не зроблено майже нічого¹¹).

¹⁰ Див. видання В. М. Істрина: Книги временных... Георгія Мниха, П. 1920, де згадані імена легко знайти за індексом.

¹¹ Пізніші перерібки «Бджолі» значно скоротили античну частину. Про пізніші (16—18 вв.) рукописи «Бджолі» в київських бібліотеках пи-

3.

Щоб побачити, чи було можливе на підставі згаданих та інших творів скласти собі уявлення про грецьку культуру, подивимось, напр., що давала стара література (11—13 в.) про Платона¹²).

1. Біографічні дані обмежувались на декілька легендарних дат: розповідається про (мітичну) мандрівку Платона до Єгипту, про те, що він нібито знав «філософію» Старого Завіту («Мойсея»). Деякі монотеїстичні думки Платона приводили до фантастичного твердження, що Платон «проорокував» про майбутнє народження Христа.

2. Децю об'єктивне переказували старі джерела про філософію Платона. Це думки Платона про Бога, що є вічний, творець світу (у Платона радше «впорядчик» — деміург). Децю взято вже від християнських платоників, як натяки на «троїчність» Божества (так у Малали). Майже дослівна цитата про «непізнавальність» Божества взята з «Тимея» Платона (28С. пор. також 2-й лист Платона, 312) та повторюється в старій українській літературі кілька разів. Так само й твердження Платона (пор. «Федр» 246С. «Республіка» 379А та далі, «Теетет» 151С), що Бог, яко «благий», є причина лише добра в світі, а зло походить не від Бога, повторюється кілька разів. Перекладені джерела перебільшували монотеїстичні мотиви філософії Платона: він у дійсності лише розрізняв «вічного Бога» та утворених ним богів.

Слабший інтерес до інших мотивів метафізики Платона. Передано його науку про чотири елементи, — щоправда, це «шкільна мудрість» античності. Дуже неясний натомість виклад учення про ідеї: це вчення іноді викладається, як згідне з християнством (так у перекладених у 13 в. у південних слов'ян творах Псевдо-Діонісія Ареопагіти), а іноді розглядається, яко «ересь» (так у Григорія Богослова та Епіфанія Кіпрського). Згадується «вічність» ідей. Але все вчення про ідеї вже тому не могло бути ясным старому читачеві, що саме слово «ідея» перекладається дуже різно: «видъ» «образъ» і т. п.

3. Більш ясна була для староукраїнського читача антропологія Платона: вчення його про безсмертя душі згадується нерідко. Амартол посилається на «Федона». Вчення про «богоподібність» душі *θειειδής, θεοεικελος* — розвинене в «Республіці» 501В і інде) утотожнювали з біблійною наукою (так «Шестоднев»). Платон висловив думку і про ество моралі, як наближення до Бога, або «уподоблення Богіві» (*ὁμοίωσις τῷ θεῷ* — «Республіка» 613В, «Закони» 716С і інде), що дійсно нагадує християнське вчення про «обоження» людини (що пізніше гарно розвинено Сковородою в «Нарцисі»), і цю схожість підкреслювано в старій літературі.

сала в ПДП С. Шеглова. Але в 16—18 вв. на Україні були вже інші, безпосередні джерела знайомства з античністю. Див. про це в § 5.

¹²) Детальні відомості про стару літературу про Платона та аналіз окремих текстів — у моїй книзі „Aus zwei Welten“, Gaara, 1956, стор. 45—65.

Відоме було як «еретицьке», і вчення про переселення душ. Про нього говориться дуже часто (напр., Амартол, Епіфаній Кіпрський, Григорій Богослов). Зате підкреслювано і те, що Платон говорить про нагороди та кару душі по смерті (Амартол). Вказували й на те, що Платон визнає свободу волі (Методій Патарський). Нарешті увійшло в свідомість читача вчення Платона про «тричастинність» душі, що повторюється і в деяких оригінальних творах, про які ми вже говорили (лист митр. Нікіфора до Володимира Мономаха).

4. Увагу викликали моральні думки Платона. Одна з них, про те, що «великую власть приємлющому подобает іміти великий ум», увійшла через «Бджолу» до «державної філософії» старої України (в такому творі, як «Мірило праведное», 13 в.), хоч навряд чи багато дрібних князів пам'ятали в своїй політичній діяльності про цей мудрий вирок (з'«Республіки» Платона). Окремі думки на моральні теми, що їх цитують, випадкові: «Важко бути щасливим», засудження пияцтва (з «Законів»), не треба багато спати (відтіля ж), «початок знання — зрозуміння свого незнання» (переказ слів Сократа з творів Платона), «солодко слухати правду», полеміка проти діяльності, що не орієнтується на правду, і т. п. Розуміється, ці сентенції утримувались в пам'яті читачів та повторювались в літературі, але великого значення для філософії Платона вони не мали.

Приписувано Платонові і твердження пізніших платоніків (напр., «усі добродіє подібні до смерті» — аскетичний вирок, мабуть, узятий з пізнішого платоніка Ямбліха).

Цей огляд показує, що знання про Платона були дуже загального та популярного характеру. Проте вони могли по меншій мірі штовхнути читача до ближчого зазнайомлення з творами Платона або якоюсь літературою про нього. Але бажання могла задовольнити лише людина, що володіла грецькою мовою. Хоч таких людей, як ми бачили, і мусіло бути більше, але про них ми, на жаль, нічого не знаємо. Згадаймо лише Кліма Смолятича (див. вище).

4.

Як приходили в стару Україну окремі ідеї античності, може нам показати історія так званого «евгемеризму» в старій Україні.

В Малали та Амартола зустрінемо думку, що віра в поганських богів постала історично: поганські боги є в дійсності старі царі, князі, герої, себто історичні особи, яких по їх смерті почали шанувати, як вищі божественні істоти. Тому Малала й зображує грецьких богів, яко історичних осіб. Цей пункт погляду зветься «евгемеризмом», за ім'ям того філософа (імовірно, 4-3 століття до Р. Х.), що вперше висловив цей погляд на походження релігії. Ми знаємо про цього філософа Евгемера, на жаль, дуже мало. Хри-

стияни часто вважали поганських богів просто демонами. Але евгемеризм теж давав можливість з'ясувати помилковість політеїзму, і ми зустрічаємо його в старохристиянській літературі досить часто¹³).

Евгемеризм зустрінемо вже в так званій «Книзі Премудрости» (14, 16 та далі), що її безпідставно приписувано Соломонові, але яка в дійсності є твір пізнішої грецько-жидівської духовної культури.

Евгемеризм староукраїнської літератури — добрий приклад того, як античні ідеї приходили в стару Україну не лише шляхом безпосереднього цитування та згадок про старих авторів, а й шляхами непомітними — через досить далекі та випадкові рефлекси античних ідей.

Евгемеризм знаходимо в багатьох творах старослов'янських літератур. Вперше — в творах перекладених. Вже в так зв. «Супрасльському рукописі», старослов'янському перекладі Мінеї на березень місяць, знайдемо евгемеристичні думки в оповіданні про «муки Павла та Текли»: ап. Павло обвинувачує поган у тому, що вони вважають старих царів за богів¹⁴). Ширше розвинено ці думки в Малалі, для якого «Кронь» (Сатурн, Хронос) — внук Ноя, «гігант»; Крон мав дітей — Зевса та Ніна (основника Ніневії). Зевс був, мовляв, пізніше царем асирійським. Оповідання про його еротичні пригоди, — це, за Малалою, оповідання про дійсні події з життя царя Зевса, що був чалкуном, а зведені ним жінки вважали його через це «богом». Далі Малала оповідає про долю «дітей» Зевса, інших поганських богів. Гермес царював в Єгипті під ім'ям «Феоста». Діоніс є винаходиць вина, Посейдон — мореплавання, Аполлон — музики, Деметра — хліборобства, і т. д. Так само пояснено й походження єгипетських богів...¹⁵). Той самий мотив зустрінемо і в перекладному старому творі «Хожденіє Богородиці по мукам»¹⁶).

Евгемеристичні думки повторюються потім в оригінальних творах староукраїнської літератури. Вже в промові християнського місіонера перед Володимиром Великим (під р. 988), потім в Іпатіївському літопису (р. 1114), що сполучує слов'янський та єгипетський політеїзм, цитуючи Малалу. Тут утотожено «першого фараона по потопі» — «Феоста» та слов'янського бога Сварога, потім — грецького Феба і слов'янського Дажбога... До тексту

¹³ Про Евгемера знаємо найбільше з Історії Діодора Сіцилійського 5, 41—46, також 6, 2, також із Praeparationes evangelicae Евсевія 2, 2, 56 і далі. Тексти видав Geuz a Némethy: Euhemeri reliquiae. Budapest. 1889, доповнення в Egyetemes philologiai közlöni 17 (1893) стор. 1—14, також Jacoby: Fragmenta historicorum Graecorum. I, 300 та далі.

¹⁴ Видання С. Северьянова, СПб. 1904, лист 4.

¹⁵ Див. прим. 8.

¹⁶ Див. мою «Історію української літератури», стор. 52 та покажчик літератури.

Малали зроблені були подібні ж слов'янські доповнення¹⁷). В літописі, до речі, зустрічаємо і інший пункт погляду на поганство: боги це «біси» (пор. Літопис, рік 983). Евгемеризм був відомий так само й на Заході: Саксон Граматик евгемеристично пояснює віру германців в Одіна.

Слов'янський евгемерист — нарешті, і автор «Слова о полку Ігореві»: і для нього — боги — це якісь старі історичні постаті: слов'яни — нащадки Дажбога («Дажбожі внуці»), Боян — «Велесов внук». Слов'янські землі — спадщина Дажбога. . . Імовірно, той самий характер мали для нього і Хорс та Троян (якщо останній для автора «Слова» — слов'янський бог). Не вдається евгемеристично пояснити лише Стрибога, якого нащадки — «вітри» («Стрибожі внуці»). Але постаті «нижчої мітології» (Див, Діва-Обіда, можливо, Карна і Жля) — це вже демони, якими постаті нижчої мітології залишилися в фольклорі («водняк», «домовик» і т. д.).

Так евгемеризм увійшов до оригінальної української літератури: це антична спадщина, що ми її отримали різноманітними шляхами.

До речі, евгемеризм зустрічаємо ще в замітках у «Літописі» св. Дмитра Туптала.

5.

Початок українського ренесансу не є ясний. 15-й та початок 16-го віку — найтемніші для нас часи української історії, Як відомо, вже в 13—14 в. в. латина в Галицько-Волинському князівстві мусіла в деяких випадках стати мовою зносин, по меншій мірі, з чужинцями для князівської канцелярії, а почасти й для приватних осіб¹⁸). Але тільки духовні інтереси доби ренесансу могли дати побуд для знайомства не лише з канцелярною, «діловою» мовою, а й з її бувшими носіями, з старим Римом і з його культурою та літературою. 16-й вік стоїть на роздоріжжі. В Польщі, з запізненням, в ці часи починаються яскрава ренесансова культура. Молода польська література нав'язується на античну — латинську. Кн. Курбський, московський утікач на Волині, опинився в оточенні, що зробило для нього необхідним знання латинської мови. Його переклади роблені з латини; з латини він перекладає не лише отців церкви, але й Цицерона. До студій латини сприяється й «нововірство», що захоплює й деякі українські кола¹⁹).

¹⁷) До 3-ої книги Малали. Збірка матеріалу у В. Мансіккі: *Die Religion der Ostslaven.* — І. Гельсінкі, 1922.

¹⁸) Поруч з латинським листуванням останніх галицьких князів, див. ще латинську грамоту до Штальзунду двох братів-купців з Володимира-Волинського (початок 14 в., або й кінець 13-го), характерне їхнє прізвище «Русини». Грушевський: *Історія України-Руси*, том V, 225—6, пор. т. VI, 302.

¹⁹) Там само, том VI, 417—22. Грушевський тоді зменшував зна-

Нарешті, збільшується кількість мандрівок до закордонних університетів, що в цей час мали латину, як викладову мову, і чимало уваги присвячували античності, — такій, як її тоді бачили²⁰). У самій Польщі і на українських землях постають школи «нововірців» (м. ін. «аріян») та єзуїтів. І хоч ці духовні школи не так вже високо цінили античну літературу, але античні автори входять до шкільного навчання мови (Вергілій, Горацій та навіть Теренцій і ін.)²¹). Поруч з латинською мовою лише незначну роль грає пробудження інтересу в православних до грецької мови. Правда, школи православних («братські», або Острозька Академія) кладуть в основу науки слов'янську та грецьку мови. Знаходяться серед українців і знавці грецької мови, що можуть писати, вести кореспонденцію з патріярхами, аби вітати найжджгих греків-ієрархів грецькою мовою. Але ані нові переклади з грецької мови, ані славетна граматика «Адельфотес» не могли перемогти «латинізації» культури. . .²²).

17 вік поширює знання латини та, нарешті, майже зовсім витісняє з навчання грецьку мову. Могила, що перевів навчання Київської Академії на латину, лише закріпив той стан речей, що утворився до нього. Тоді починається не лише зазнайомлення з латинською літературою, але й постають численні твори українських авторів латинською мовою. Це численні підручники Київської Академії, богословські твори Адама Зернікава (*De processione Spiritus Sancti*), Яворського, Прокоповича, авторів уніятів і т. д. Українські поети пишуть і красні твори латинською мовою: численні приклади їх — в підручниках поезики. Відомі є вірш Прокоповича на пошану Києва, елегія Яворського до своєї бібліотеки, вірші Сковороди, і т. д. Навчання латини було підставою всякої дальшої освіти, бо вищі курси шкіл — «реторика», «філософія», «богословія» — знали виключно латинську викладову мову. До навчання належить і практичне володіння віршуванням: латинським, слов'яно-українським та польським. Латину в кожному разі треба було засвоїти до цілком вільного вжитку в мові та на письмі. І навіть Гоголь, що значно зменшує культурний рівень старої України, в своєму «Тарасі Бульбі», недурно змушує Тараса згадувати Горація. . . Латинську літературу читає кожна освічена

чення «аріянства» серед української шляхти. Тепер можемо вважати впливи «нововірства» ширшими, аніж це собі уявляв український історик перед 50 роками.

²⁰) Д. Оляничин „Kyrios” I (1936), 1 та 2. Серед видрукованих Оляничиним списків студентів закордонних (виключно в Німеччині та Голландії) студентів з українських територій є чимало поляків, але українців набереться в цих списках для 16-го та самого початку 17 вв. найменше 150—200.

²¹) Школи нововірців в Ореста Левицького, Киевская Старина, 1882; про школи у Вільні, Ярославі, Луцьку, Слуцьку див. Історію Грушевського, том VI.

²²) Пор. окремі замітки, що свідчать про розповсюдження латини, в Грушевського, том VI, стор. 298, 319, 336, 418, 442, 445 та інде.

людина. Щоправда, не розрізняють античної та новолатинської літератури: поруч з Горацієм читають Сарбевського, поруч із Ті-мом Лівієм — Пуффендорфа... І при навчанні мови читають не лише старих авторів, а й Сарбевського, Мурета, Овенуса, Бухана-на (Б'юкенена) і ін. Знайомство з латинською літературою захо-дить і до міщанських кіл. Натомість знання грецької мови зву-жується. Навіть про Сковороду можемо лише сказати, що він міг читати грецьких авторів. Але навіть Плутарха він перекладає з латини. Так само українські богослови цитують грецьких отців церкви в латинській мові.

На жаль, зовсім не досліджена українсько-латинська літера-тура тих часів. Не досліджені ані її впливи, ані обсяг її знаття та читання²³).

Стара й нова латинська література починає впливати на укра-їнську літературну творчість. Відомо, що Величковський та Ско-ворода перекладали латинських поетів²⁴). Античне літописання та нова історична література латинською мовою впливає на так звані «козацькі літописи», та деякі впливи античної літератури є навіть у Густинському літописі. Латинська література стає зви-чайним, щоденним читанням. Коли св. Дмитро Туптало пише 1707 р. до невідомого адресата лист до Вільна, він зразу цитує Авзонія, Ювенала, Марціяла, Вергілія та Сарбевського²⁵). Цитує, розуміється, з пам'яті. Такі самі цитати зустрінемо в листах Ст. Яворського та Лазаря Барановича. Латинські замітки роблять до проповідей автори українських збірок²⁶). Сковорода веде кореспондентію латинською мовою²⁷).

Матеріал для 16-17 в. в. зовсім інший, аніж для старовинної літератури 11-13 в. в.: Поперше, переважає латина, грецькі авто-ри (як згадано, навіть отці церкви) читалися здебільшого в латин-ських перекладах. Подруге, маємо не стільки перекладів, скільки цитат, переказів, окремих вказівок, а то й дуже далеких рефлексів читання античної літератури. Це все ставить зовсім інші зав-дання перед дослідниками. І навряд, чи можна буде дати якийсь хоч би почасти вичерпальний огляд, поки не буде зібраний весь матеріал. Завдання тут можемо лише намітити:

²³) Відомо, що дослідженням українсько-латинської літератури зай-мався довший час харківський доцент М. А. М а с л о в, але з своїх праць видрукував лише замітку про Сковороду. До речі, лише Сковорода при-тягнув на себе й увагу інших дослідників. Див. вказівки літератури в мо-їй книзі «Українська бароккова література. Нариси.» Частина II, Прага, 1943. Там само (частина I, Прага, 1941) вказівки на переклади Івана Велич-ковського з епіграм англо-латинського епіграматика 17 в. Овена (Овенуса). Короткий огляд див. в моїй Історії української літератури, Екскурс II, стор. 318—320.

²⁴) Див. примітку 23!

²⁵) Сочиненія. СПб., без року (коло 1900), том III, стор. 49—50, лист від 28. 12. 1707 року.

²⁶) Пор. цікаву цитату з Арістофана (який узяв її з страченої драми Есхіла «Міримідони») в І. Галятовського, що має цю цитату ймовірно з

1. Треба дослідити репертуар староукраїнських бібліотек. Маємо для цього і окремі дрібні замітки (напр., про купівлю книжок Петром Могилою, про пізнішу книжкову торгівлю в Києві, тощо), маємо й каталоги великих бібліотек: Епіфанія Славінецького, св. Дмитра Ростовського, Стефана Яворського, Т. Прокоповича. Є деякі відомості про бібліотеку білоруса киевської освіти Симеона Полоцького (О. Білецький), є згадки про бібліотеки дрібних шляхтичів (бібліотека Задорожніх, описана А. Лободою). Тільки опис бібліотеки Ст. Яворського оброблено зразково (С. Масловим), лише частину праці зробив видавець каталогу бібліотеки Прокоповича (П. Верховський) . . .²⁸).

2. Треба позбирати окремі замітки з українських щоденників та листів про купівлю та читання книжок (напр., щоденники Я. Марковича, Ханенка, Апостола-сина, і т. д.).

3. Треба збирати цитати з друкованих творів 16-18 в. в. Дещо вже згадувано в старих працях про Галятовського, Барановича, Гізеля, Славінецького, Радивилівського, Прокоповича, Симеона Полоцького, Яворського, Сковороду (М. Сумцов, М. Марковський, С. Маслов, О. Білецький, П. Верховський, Чистович, Шляпкін, деякі мої праці). Варті уваги цитати на маргінесах та в тексті стародруків²⁹).

4. Треба зібрати бібліографію латинських творів українських авторів (дещо знайдемо, напр., в «Польській бібліографії» Естрайхера). Дослідники лише тоді зможуть опрацювати літературу яка почасти не так тяжко приступна.

5. Нарешті, дальшій праці допомогли б збірки латинських текстів українського походження: збірка українсько-латинського віршування не мусіла б бути дуже обсяжна. Проби з богословських трактів, підручників філософії та поезики могли б дати уявлення про мову та стиль українсько-латинської літератури. Такі хрестоматії до читання латинсько-українських творів могли б і зацікавити молодь цією призабутою літературою, і підготувати ґрунт для дальшого знайомства з нею. На жаль, досі єдиною збір-

„Adagia“ Еразма Роттердамського (пор. мою замітку в *Zeitschrift für slavische Philologie*, XXIV, (1955), I, стор. 75—76).

²⁷) Латинські листи Сковороди видруковано в виданні його творів Д. М. Багалія, Харків, 1894, там саме переказаний їх зміст Нетушілом.

²⁸) Короткий огляд старшої літератури про бібліотеки українських учених — в моїй статті «Бібліотека Теофана Прокоповича» — «Науковий Збірник Української Вільної Академії Наук в Сполучених Державах» II. Нью-Йорк, 1954, стор. 127—137. Каталоги бібліотек: Яворського — С. Маслов (Чтения в Обществе Нестора-Летописца 1914), каталог великої бібліотеки Прокоповича — П. Верховський: Духовний регламент. Ростов над Доном, 1916, том II.

²⁹) Українські стародруки закордоном зараз важко приступні. Дещо все ж є по бібліотеках Німеччини, Франції та Англії, а зокрема, у великій збірці стародруків в Упсалі, що має добрий каталог, виданий друком, а також в деяких бібліотеках у Качаді.

кою латинських текстів українського походження було літографоване видання проф. Феденка, що зовсім зникло з обігу³⁰).

Лише після цієї підготовчої праці, коло якої навряд чи буде хтось заходжуватись на підсоветській Україні, можна буде приступити до детальнішого дослідження всього комплексу проблем, що стоять перед нами у відношенні до античності в українському духовому житті 16-18 віків.

Між старокнязівськими часами та 16-18 віками була, розуміється, велика різниця. Посередні відомості про античність у староукраїнській літературі не викликали, скільки нам відомо, безпосереднього знайомства з античною літературою. 16-18 віки свідомо стреміли до такого знайомства. . . Розуміється, з сучасного пункту погляду, і це безпосереднє знайомство було недостатнє та, до того, освітлене тим фальшивим світлом, яке кидали на античність ренесанс та барок. . . Але значення античності в українській духовній історії не можна зменшувати, а ще менш — так ігнорувати, як це робиться досі. Недурно новітня українська література почала з відгуків на античну літературу, хоч би і в формі травестій Лобисевича, Котляревського та Гулака-Артемовського. . .

Завдання, що стоять перед дослідниками, досить широкі, а почасти, при сучасних умовах праці, і дуже важкі до виконання. Але треба надіятись, що хоч би перші кроки будуть зроблені в ближчі часи.

³⁰) П. Феденко: *Ukraina latina*. Прага, 1937.

D. Č y ž e v ś k y j

ANTIKE LITERATUR IN DER ALTEN UKRAINE

Der Aufsatz bietet einen Überblick über diesen Problemkreis und gibt Aufschluss über einige Ergebnisse der Forschungen des Verfassers.

1. Zunächst wird die Frage nach der Kenntnis der griechischen Sprache in der Ukraine im XI—XIII. Jh. gestreift; es wird auf die zahlreichen damals in Kiev entstandenen Übersetzungen wie die der Geschichte der jüdischen Kriege des Josephus Flavius und der „Melissa“ von Maximus Confessor aufmerksam gemacht. Durch die lokalen und aus Bulgarien eingeführten Übersetzungen kamen in die alte ukrainische Literatur verschiedene Sujets und Motive der griechischen Literatur (vgl. z. B. die Bemerkungen des Verfassers in der Zeitschrift für slav. Philologie XXIV (1955), 1. S. 70 ff und 73 ff.).

2. Weiter werden die Nachrichten über griechische Mythologie, Geschichte und Literatur zusammengestellt, die der alte Leser in den übersetzten oder kompilierten Werken finden konnte. Besonders reich an Mitteilungen über die Mythologie ist die Chronik des Malalas, historische und kulturhistorische Tatsachen teilt ausser Malalas die Chronik des Hamartolos mit, wo neben einem Abriss der griechischen und römischen Geschichte auch Angaben über die griechische Literatur und Philosophie zu finden sind. Zahlreiche Zitate aus der westlichen Literatur weist das oben erwähnte Florilegium „Melissa“ („Die Biene“) auf. Sie überwiegen in hohem Masse diejenigen aus der Hl. Schrift und den Kirchenvätern.

3. Weiter werden die Mitteilungen über Plato und seine Philosophie in der Literatur des XI—XIII. Jh. zusammengestellt und geprüft. Diese Mitteilungen sind recht knapp und allgemein, aber zum grossen Teil zutreffend. Neben den referierenden Mitteilungen über Platos Philosophie findet man in der alten Literatur auch mehrere echte Platonizitate, die allerdings meist moralische und religiöse Fragen betreffen (vgl. die eingehendere Untersuchung dieses Stoffes im Buch des Verfassers „Aus zwei Welten“. Den Haag 1956, S. 45—65).

4. Als ein Beispiel des antiken Ideengutes, welches mittelbar (in diesem Falle durch die christliche Literatur) in die Ukraine gekommen ist, werden die Spuren des Euphemerismus betrachtet. Man findet sie in der übersetzten Literatur in Heiligenlegenden, z. B. der von Paulus und Thekla, in Malalas, aber auch in den Originalwerken (in slavischen Ergänzungen zu Malalas), in der Nestorchronik — unter den Jahren 988 und 1114, im „Igor-Lied“; auch in der ukrainischen Literatur des XVII. Jhts gibt es noch Anklänge an den Euphemerismus.

5. Die unmittelbare Bekanntschaft ausgedehnter geistlicher und weltlicher Kreise mit der antiken Literatur beginnt in der Ukraine im 16. Jht. Zahlreiche Zitate aus den antiken Autoren (die griechischen Autoren sind meist, wenn auch nicht ausschliesslich, in lateinischen Übersetzungen bekannt) in den Werken der ukrainischen Schriftsteller jener Zeit, die grosse Rolle, die die lateinische Sprache in den Schulen spielte, die Beschreibungen der ukrainischen Privatbibliotheken des XVII. XVIII. Jhts zeugen von dieser unmittelbaren Bekanntschaft. Der diesbezügliche Stoff wurde jedoch noch nicht untersucht, ja nicht einmal gesammelt. Mit den Hinweisen auf die Aufgaben, vor denen hier die Forschung steht, wird der Aufsatz abgeschlossen (vgl. dazu die Bemerkungen des Verfassers in seiner „Geschichte der ukrainischen Literatur“ (ukrainisch), New York 1956, S. 318—320).

